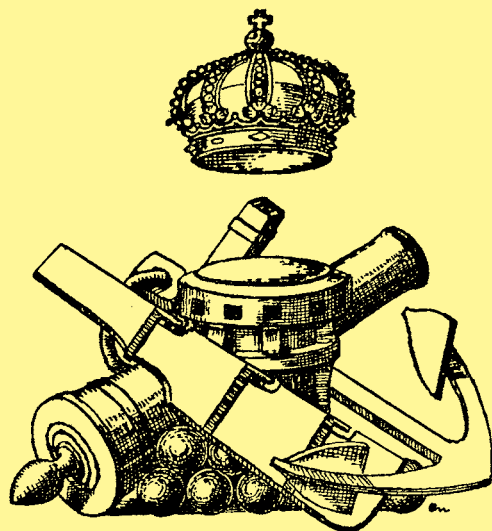

TIDSKRIFT I
SJÖVÄSENDET

1771

MED FÖRSTÅND OCH STYRKA

KUNGL. ÖRLOGSMANNA
SÄLLSKAPET

N:r 11 1950

Amiralitetskollegiet,

ett centralt ämbetsverks uppkomst och utveckling fram till år 1718, sett mot bakgrunden av riksstyrelsens organisation.

Av Kapten Olle Riese.

1522—1586.

Gustav Vasa kan sägas vara grundläggaren av den svenska flottan genom det inköp av tio örlogsskepp från Lübeck, som han år 1522 verkställde. Administrationen av denna nyskapade flotta kom helt naturligt att åvila konungen personligen och så skulle också förbliva för en längre tid framåt. Konungen hade att själv ombesörja att fartyg, materiel och folk anskaffades, utrustades och underhöllos samt att övervaka att givna befallningar åtllyddes. Han var sålunda den högsta och enda centrala ledningen och biträdades härvid endast av vissa skrivare å Stockholms slott. Lokala organ för verkställande av befallningarna voro amiralerna eller ståthållarna å de platser, där skeppsgårdar funnos eller krigsskepp voro förlagda, och för anskaffning av olika förnödenheter anlidade konungen fogdarna å landsbygden och borgmästarna i städerna.

Dessa förhållanden inom flottans förvaltning motsvarades i stort sett av förhållandena inom statsförvaltningen i dess helhet. Konungen var sålunda inom alla områden den drivande kraften, han ledde och övervakade regeringsarbetet, givetvis med biträde av vissa ämbetsmän, sekreterare och skrivare, men någon fast organisation av centralförvaltningen existerade icke. Visserligen fanns

sedan gammalt ett råd vid konungens sida bestående av spetsarna inom aristokratien, men det sammanträdde endast på kallelse av konungen, dess uppgifter och befogenheter voro obestämda och rådet som sådant hade inga uppgifter inom förvaltningen. De höga ämbeten, som sedan 1200-talet förekommit i Sverige, drots, marsk, kansler m fl (dock ej amiral) besattes endast sporadiskt, och deras innehavare kommo ej att utöva någon bestämd ämbetsuppgift. Emellertid saknades under Gustav Vasas och hans söners regeringstid visst icke försök att skapa en fastare organisation av centralregeringen, därtill inspirerades man av utländska förebilder — fasta ämbetsverk och kollegier hade börjat organiseras vid olika hov i Europa — och dessutom framtvingades väl genom den allt mer växande arbetsbördan för konungen, och det omöjliga för denne att själv övervaka allt, försök med olika lösningar av problemet. En väsentlig orsak till att en fastare ämbetsorganisation aktualiserades var även adelns strävan att undantränga de lågbördiga element, som i egenskap av sekreterare och skrivare av olika slag utövade ett i många fall avsevärt inflytande hos konungen. Riksrådet organiserades sålunda redan under 1540-talet till ett »regementsråd» med kollegiala arbetsformer. Inom finansförvaltningen utarbetades en fastare organisation av kammaren. Kyrkans styrelse anförtröddes en superintendent o s v.

För flottans del resulterade dessa strävanden i tillkomsten av två helt nya ämbeten, nämligen en »överste amiral» och en »underamiral». Visserligen hade redan tidigare titeln amiral förekommit, men denna titel hade endast avsett en rent militär befälhavare utan förvaltningsuppgifter. De nu inrättade ämbetena voro däremot avsedda för förvaltningsuppgifter. I Erik XIV:s hovordning av år 1561 eller 62, där de för första gången omnämnas, heter det, att de skulle »försörja alla de delar och nödtorfter, som till Kungl. Maj:ts skeppsflotta kunna

behövas, som är att låta bygga skepp och de, som byggda äro, sedan låta förvara och förmåla, desslikes när så behöves med fetalier så väl som med skytt och annan krigstrustning förse låta» o s v.

Dessa amiraler fingo sålunda uppgifter, som överensstämma med dem, som i våra dagar åvila marinförvaltningen. De kunna alltså med fog sägas vara marinförvaltningens första föregångare. Emellertid blevo de i hovordningen meddelade bestämmelserna icke tillämpade, i varje fall icke någon längre tid. De bägge titlarna funnos väl, men de nedsjönko snart till att endast bliva grader av den militära rangen. Deras innehavare kommo aldrig att helt intaga den centrala plats i flottans administration och förvaltning, som de i kraft av hovordningens bestämmelser hade bort göra.

Under Johans III:s regering upptogs emellertid på nytt frågan om att skapa ett fast amiralsämbete, som under konungen kunde ha ansvaret för flottans administration och förvaltning. År 1571 möter oss för första gången titeln »Sveriges rikets amiral». Detta innebar att flottan nu fick en högste talesman, som ställdes i linje med de övriga »höga» riksämbetsmännen, riksdrotsen, riksmarsken, rikskanslern och riksskattmästaren. I ett förslag till »ordning för ämbeten i hovet» från år 1571, en motsvarighet till Erik XIV:s »hovordning», där bl a dessa ämbetsmäns åliggande angåvos, återfinner man ungefär samma bestämmelser som för Erik XIV:s översteamiral. Amiralen liksom de övriga »höga riksämbetsmännen» voro medlemmar av rådet, vars verksamhet även reglerades i ovannämnda »ordning för ämbetena vid hovet». Riksamiralen intog således, samtidigt som han var flottans högste styresman under konungen, formellt sett även en »fackministers» ställning. Emellertid kom även denna organisation, såväl beträffande rådet som de olika riksämbetsmännen inklusive amiralen, att i stort stanna på papperet. Ämbeten fingo i allmänhet en karaktär av

aristokratiska hedersvärdigheter, och innehavarnas praktiska insatser i dessa deras egenskap blevo obetydliga. Detta återspeglades också i det missnöje med den centrala regeringens och förvaltningens organisation och verksamhet, som tid efter annan lät höra av sig. Genom rådets initiativ framlades också upprepade förslag till ny organisation av den centrala ledningen bl a år 1573, 1574, 1575 och 1585, vilka dock aldrig kommo till utförande. Somliga av dem blevo ej ens behandlade av konungen.

1587—1611.

Emellertid tillkom nu en omständighet, som gjorde att kraven på en bättre organisation icke rimligen kunde förbises, nämligen den att tronföljaren, Sigismund, blivit vald till konung i Polen år 1587. Härigenom blev man tvungen att reglera, hur riket skulle styras, då konungen vistades i annat land. Det fanns ju nu icke längre någon möjlighet, att låta konungen personligen vara den allt bestyrande centrala myndigheten i riket. Någoting måste sålunda sättas i stället. Redan samma år uppgjordes också de s k »Kalmare stadgar», vilka beseglades av Johan III och Sigismund. Dessa innehöllo bestämmelser om hur regeringsmakten skulle utövas, genom ett sju-mannakollegium, men icke om inrättande av några nya ämbeten, vilka hade kunnat skapa en fastare organisation av förvaltningen. I stadgarna omnämndes dock de »höga» riksämbetena, vilka här kallades de allmänna riksämbetena, varibland även amiralsämbetet. Det sades blott att de skulle förvaltas efter lag och hävd. Stadgarna bestämde sålunda hur konungen personligen skulle ersättas, då han icke befann sig i riket, men förvaltningen i övrigt lämnades vid det gamla. Stadgarna, som ju icke skulle tillämpas förrän efter Johan III:s död, kommo aldrig att träda i kraft. Vid konungens död 1592 annullerades de eller betraktades i varje fall såsom icke gällande. De

voro dock ett uttryck för de växande maktsträvandena från den svenska aristokratiens sida, vilka strävanden så småningom skulle få mycket långtgående konsekvenser för den centrala riksstyrelsens utformning.

Tiden efter Sigismunds trontillträde kom att präglas av osäkerhet och förvirring på den centrala riksstyrelsens område, såväl vad beträffar konungamaktens utövande som beträffande de centrala ämbetenas organisation. Skarpa brytningar uppkommo mellan de tre ledande maktfaktorerna, konungen, hertig Karl och högadeln, representerad av rådet. I den maktkamp, som blev följd, kan mycket av intresse för den kommande utvecklingen på centralförvaltningens område spåras. Intill dess konungen ankom till Sverige år 1593, utövades regeringsmakten av hertigen och rådet gemensamt, men därefter trängde sig omedelbart frågan om en mera stadigvarande organisation av rikets styrelse på, och häri kunde enighet aldrig nås.

Såväl hertigen som rådet framlade för konungen förslag till regeringsordning (år 1594). Hertigen tänkte sig en styrelse med sig själv som konungens ställföreträdare, regerande med råds råde. Några nya synpunkter på den centrala ämbetsorganisationen framlade han icke — grundtanken var nog den, att allt skulle förbli vid det gamla med hertigen själv som den centrala myndigheten i en person.

Rådets förslag till regeringsordning innehöll däremot åtskilligt mer, som berörde ämbetsorganisationen, helt naturligt eftersom ett stärkande av ämbetsmännens ställning innebar ett stärkande av adelns makt. Beträffande konungamaktens utövande ville rådet i konungens ställe under dennes vistelse i Polen sätta hertigen samt rådet med lika makt för bägge. Beträffande ämbetsorganisationen nämndes särskilt de fem ledande centrala ämbetena, varibland amiralen med en underamiral, samt dessutom vissa andra centrala och även lokala ämbeten.

Särskilda instruktioner för ämbetena bifogades. Man genomförde i förslaget konsekvent en organisation med förvaltningen uppdelad på fem grenar med var sin »hög» ämbetsman i spetsen. Man reglerade hur ämbetsmännen skulle redovisa för sin förvaltning samt tryggade deras ställning genom bestämmelse om deras oavsättlighet och hur deras avlöning skulle bestridas m. m. Rådets förslag är märkligt därför att den centrala ämbetsorganisationen däri sammanfattats till ett helt, vari alla tidigare förefintliga ämbeten innefattades. Förslaget har också kommit att betraktas som en föregångare till 1634 års regeringsform.

Varken hertigens eller rådets förslag vunno Sigismunds gillande. Denne framlade själv ett motförslag, som givetvis mest gick ut på att trygga konungens makt, och i viss utsträckning minskades däri regeringens i Sverige makt gentemot de lokala myndigheterna. Dessa skulle nämligen i stället få sina instruktioner direkt från konungen i Polen. Flera förslag och motförslag framlades därefter av rådet, hertigen och konungen, men man kom icke till något resultat. Konungen avreste år 1594 till Polen, utan att någon regeringsordning fastställdes. Regeringsfrågan ordnades endast provisoriskt genom en fullmakt och åt centralförvaltningen gjordes intet av betydelse.

I vad avser flottans förvaltning hade de ovan relaterade åsiktsbrytningarna och olika förslagen icke inneburit något egentligt nytt. Det redan förut åtminstone formellt förefintliga riksamiralsämbetet med dess underamiral hade emellertid nu vunnit i stadga och återfanns också i samtliga förslag bland de ledande centrala ämbetena. Ehuru uppgifter om de olika amiralernas verksamhet i förvaltningen äro mycket knapphändiga, torde dock kunna sägas, att tendensen pekade mot en mera regelbunden utövning av amiralitetsämbetena. Särskilt underamiralerna hava bevisligen utövat verklig förvalt-

ningsverksamhet, som dock mest berörde Stockholms skeppsgård. Längre än så kom man emellertid icke. Övriga officerare togo icke regelbundet del i förvaltningsverksamheten, deras beställningar voro icke i något fall förvaltningsämbeten. Till sin hjälp vid förvaltningen hade amiralerna som regel blott skrivare av olika slag, endast undantagsvis beordrades någon officer att för visst tillfälle medverka i förvaltningen.

Under åren närmast efter Sigismunds avresa trängdes frågan om centralförvaltningens organisation i bakgrunden av de större frågorna om hur och av vem den högsta styrelsen skulle utövas. Rådet, som 1594 varit den drivande kraften när det gällt en fastare ämbetsorganisation, förlorade dessutom intresse för att föra saken vidare. Detta torde ha haft sin grund däri, att hertigen utvecklade en sådan härskarkraft, att de höga ämbetsmännens inflytande skulle ha blivit minimalt även om deras ämbeten givits den av högadeln eftersträfvade fastare strukturen. Under hertigens strävanden att befästa sin ställning som landets reelle härskare, trängdes också de högsta ämbetena totalt åt sidan. Drots och kansler, marsk och amiral funnos tillsatta, men av olika anledningar utövade de icke sina ämbeten. Konflikten mellan konungen och hertigen hade även till följd omplaceringar och ingripanden beträffande lägre ämbeten och befattningar. Som en följd av de häftiga brytningarna kom hela den centrala riksstyrelsen att i det närmaste upplösas, och då Sigismund år 1598 definitivt besegrats stod hertigen sålunda inför uppgiften att reorganisera densamma. Av det gamla riksrådet kvarstod sålunda blott en enda, riksdrotsen, som dessutom av ålderdomssvaghet var ur spelet. Vid en riksdag i Stockholm 1602 fattades på hertigens förslag beslut om upprättande av ett nytt riksråd bestående av tolv ledamöter. Detta innebar icke något nytt. Rådets ställning var i huvudsak i överensstämmelse med den gamla landslagen med begränsad full-

makt. Hertigens avsikt torde icke heller ha varit någon annan än att därmed giva sin »revolution» en mera laglig och erkänd form.

Beträffande ämbetsorganisationen upptogs i riksdagsbeslutet endast två »höga ämbeten», nämligen drotsen och kanslern, men av handlingarna framgår att ytterligare två, nämligen amiral och marsk, skulle utnämnas, även om titlarna och namnen på deras innehavare av särskilda skäl utelämnats. Faktum är att en »riksens amiral» utnämns redan före riksdagen. En av de »fem höga riksämbetena», skattmästaren, saknas dock helt i beslutet. Begreppet de »fem höga riksämbetena» hade tydligen icke vid denna tid fått den innebörd det senare skulle få. De ovannämnda fyra ämbetsmännen ingingo visserligen i riksrådet, men de bildade icke den avskilda krets av de allra högsta ämbetsmännen, som längre fram skulle bli fallet, och de intogo icke heller den centrala ställning inom sin respektive förvaltningsgren, som sina efterföljare. De bibehöllo i stort sett sin tidigare prägel av enbart hedersvärdigheter utan att ställa några större krav på sin innehavares praktiska insatser. Icke heller på detta område tillkom sålunda något nytt. Man nöjde sig med ett återupplivande av det gamla. Konungen var nu liksom tidigare innan maktstriderna mot slutet av 1500-talet den ledande kraften och centrala myndigheten inom alla områden i riket.

Riksamiralen utgjorde knappast något undantag från denna regel. Den år 1602 utnämnde tog icke någon livligare del i flottans styrelse, och de synnerligen »onådiga brev» han erhöll från konungen vittnade också om det missnöje, denne hyste med sin riksamiral. Långa tider var riksamiralen upptagen av andra åligganden, som delvis icke hade med flottan att skaffa, och under tiden sköttes hans ämbete av underamiralen eller andra amiraler. Benämningarna riksvicemiral och översteamiral började under de närmaste åren uppträda vid sidan av

underamiral. Man kan i denna utökning av de förvaltande amiralsämbetenas antal se en första förelöpare till bildandet av ett amiralitet. De ovannämnda amiralernas uppgifter voro ju att biträda riksamiralen i hans verksamhet. Emellertid synes icke några verkliga framsteg ännu ha gjorts för utbildandet av en fastare administration för flottan. De instruktioner för riksamiralen och hans biträden som utfärdades under åren fram till 1610, innehålla intet nytt utöver vad som redan sagts i Erik XIV:s hovordning. Att det nu fanns ett riksamiralsämbete, som ständigt var i verksamhet, även om icke alltid riksamiralen var den »verkliga» innehavaren, är dock ställt utom tvivel. Formerna för dess verksamhet liksom dess befogenhet voro dock tämligen oklara, och det hände ibland att konungen gav order direkt till lokala myndigheter med förbigående av riksamiralsämbetet. Ett icke oväsentligt framsteg varigenom flottans ekonomi någorlunda tryggades uppnåddes emellertid därigenom, att räntan från hela Åland år 1610 anslogs till flottans behov.

Riksstyrelsen förblev under hela Karl IX:s regeringstid präglad av den personliga konungamakten. Konungen lät aldrig styrelsen av någon del av förvaltningen glida sig ur händerna över till något centralt ämbete eller myndighet. Visserligen återupplivade han de gamla riksämbetena och införde också flera nya ämbeten, men den fasta organisation med för de olika ämbetena fastställda arbetsuppgifter, som länge hade varit av behovet påkallad, kom aldrig till stånd under hans regeringstid. Flera förslag i den riktningen förelågo, men alla stannade på papperet. Det förtjänar att framhållas, att i ett konungens förslag till adelsprivilegier år 1608 omnämndes för första gången de fem höga riksämbetena såsom en särskild grupp, förmer än alla andra. Bland dessa upptogs även riksamiralen.

En grund hade dock genom den gångna tidens utveckling lagts för genomförandet av den centrala riksstyrelsens organisation, vilket kom att bliva en av den följande tidens mest epokgörande insatser.

1612—1634.

Redan i den konungaförsäkran, som Gustav II Adolf omedelbart efter sitt trontillträde avgav år 1612, inrymdes bestämmelser rörande ämbetsorganisationen, som pekade hän mot den kommande utvecklingen. Konungen försäkrade att alla rikens höga ämbeten, nämligen drots, marsk, amiral, kansler och skattmästare samt övriga riksråd, kammarråd, lagmän, ståthållare samt häradshövdingar icke skulle nedläggas utan hållas besatta, innehavarnas underhåll skulle fastställas och deras oavsättlighet garanterades (avsättning kunde blott ske efter laga dom). Konungaförsäkringen kompletterades av de svar till de olika stånden, som konungen avgav med anledning av deras framställningar om konungaförsäkringens avfattning. I svaret till adeln utvecklades tydligare än i själva försäkringen synpunkterna på ämbetsorganisationen, och här fastslogs också principen om de fem höga riksämbetena definitivt. En viktig bestämmelse i de ovannämnda aktstyckena var att nu klart utsades, att alla högre ämbeten skulle förbehållas adeln, varigenom detta stånd kom att allt mer inriktas på ämbetsmannabanan. Sålunda skapades förutsättningen för ämbetsstatens utveckling genom att rekryteringen av ämbetsmän tryggades. En annan sak av betydelse var, att man nu fastslog, att ämbetsmännen icke voro konungens personliga tjänare utan svenska statens.

I överensstämmelse med sin försäkran utnämnde konungen omedelbart innehavare av alla de fem höga riksämbetena samt av en rad andra högre och lägre ämbeten. Riksrådets medlemmar kvarstodo sedan Karl IX:s rege-

ring. Gustav Adolfs regeringstid innebar den centrala förvaltningens mognad till ett ordnat ämbetssystem. En rad instruktioner för såväl tidigare förefintliga som nya ämbetsverk utfärdades, t ex kammarordning för kammarkollegium, kansliordning för kansliet, Svea hovrätt organiserades och instruktioner utfärdades för olika ämbetsmän.

Den utvecklingslinje, efter vilken man arbetade, sammanfattas på ett tydligt sätt i den kansliordning, som utarbetades 1626. Härav erhåller man en bild utvisande den centrala förvaltningen uppdelad på fem rikskollegier, hovrätten, krigsrådet, amiralitetet, kansliet och kammaren under var sin hög riksämbetsman. Den kollegiala organisationen skulle genomföras inom samtliga fem grenar, och kollegierna skulle inte bara vara de högsta förvaltningsmyndigheterna under konungen, utan de skulle även ha »departemental» karaktär, i det att varje kollegium genom sina tjänstemän inför konungen skulle fördraga sina ärenden och därefter expediera dem. Organisationen blev dock aldrig fullt genomförd under Gustav II Adolfs regeringstid. Hovrätten, kammar- och kanslikollegierna funnos färdigbildade, men varken krigsrådet eller amiralitetskollegiet (varom mera nedan) hade tagit fast form. Den »departementala» organisationen blev ej heller av olika anledningar genomförd i praktiken. Man fortsatte som förut att med få undantag låta kansliets personal ombesörja såväl föredragning som expediering av samtliga ärenden. Frågan huruvida kansliet skulle fortfarande att intaga denna centrala ställning var sålunda i praktiken ännu icke avgjord.

Riksrådets karaktär genomgick under denna tid en betydande förändring. Från att vara en oregelbundet sammankommande församling av övervägande provinsiella stormän, utvecklades det till en kollegial institution med tämligen regelbunden tjänstgöring, sammansatt huvudsakligen av i huvudstaden bostatta ämbetsmän. Alla

de höga riksämbetsmännen samt åtskilliga bisittare i de olika kollegierna voro riksråd. Under det sista decenniet av konungens regering, då han vistades mycket utomlands, fungerade rådet upprepade gånger som tillförordnad regering. Någon förändring i förhållandet mellan konungen och rådet inträffade däremot icke. Rådet var alltjämt endast rådgivande och konungen den ensamt beslutande. Rådet hade ej heller någon ställning såsom fast konselj, det rådfrågades endast då konungen så fann för gott.

Mot bakgrunden av denna i grova drag tecknade bild av riksstyrelsens utveckling, ha vi att se hur flottans administration under åren fram till 1634 gestaltade sig.

Som ovan sagts utnämnde Gustav II Adolf år 1612 en riksamiral och en riksviceamiral. Bägge försågos i sin fullmakt med en instruktion. Riksamiralen skulle hava omsorgen över flottans utrustning och krigsberedskap, under honom lödo alla anställda vid flottan, militära som civila, och han ägde att om någon förbröt sig straffa honom efter rikets skeppsartiklar. Någon närmare reglering av amiralernas tjänstgöring gjordes emellertid ej. Den nye riksamiralen kom den första tiden att träda i livlig verksamhet, men snart nog synes han ha blivit upptagen av andra göromål. Fram till år 1614 märkes ej mycket av riksamiralens tjänstgöring, men detta år fick han en ny utförlig instruktion, om vad han hade att iakttaga för flottans utrustning, underhåll, förläggning och administration. Han trädde nu åter i full verksamhet, vilken sedan ej avbröts utom av speciella uppdrag som befälhavare till sjöss eller av i vederbörlig ordning beviljad »tjänstledighet». Riksamiralsämbetet hade sålunda nu tagit fast form och var nu en verklig central myndighet för flottans styrelse och icke som tidigare mer eller mindre hederspost utan verklig praktisk betydelse.

Förutom den nyssnämnde viceamiralen fanns även en holmamiral, en beteckning som redan under Karl IX:s

tid kommit att användas på underamiralen, när dennes tjänstgöring alltmer blivit knuten till den lokala förvaltningen vid Stockholms skeppsgård. Nu fanns sålunda såväl ett lägre centralt amiralsämbete, riksviceamiralens, (underamiralens) som ett lokalt, holmamiralens. Bägge ämbetene voro administrativa. Tidvis förenades dock båda dessa ämbeten på samma hand.

Av dessa amiralsämbeten bildades så småningom det s k amiralitetet, vilket blev övergångsformen från riksamiralsämbetet till ett verkligt ämbetsverk, amiralitetskollegiet. Benämningen amiralitetet, vilken efter vad som är känt första gången användes år 1618 i den då utfärdade kammarordningen, synes från början ha uppkommit endast som en sammanfattande beteckning på flottans styrelse och som sådan så småningom fått officiell karaktär. Däri har dock endast riks- och viceamiralen inbegripits, ej holmamiralen för såvitt han icke samtidigt varit viceamiral. Någon organisatorisk förändring i form av en närmare reglering av de olika amiralernas inbördes ställning innebar det icke. Riksamiralen var alltjämt den ensamt beslutande. I den ovannämnda kammarordningen talas dock om att *amiralitetet* skulle uppgöra och till kammarkollegiet ingiva »anslagsäskanden». Likaledes skulle de räkenskaper som inkommit från amiralitetet underlydande befattningshavare granskas i amiralitetet med avseende på utgifternas gagnelighet för kronan, och därefter överlämnas till räknekammaren för revision.

Redan 1621 omtalas en amiralitetssekreterare och under de följande åren tillkom en amiralitetsskrivare, en amiralitetsbokhållare o s v. Tydligt höll amiralitetet alltmer på att utvecklas till ett ämbetsverk i linje med övriga kollegier. År 1627 talades också vid ett rådssammanträde inför konungen om de »fem collegia», vari amiralitetet inbegreps, och riksamiralen beklagade sig över, att han icke hade tillräcklig personal i amiralitetet och begärde förstärkning under hänvisning till att de andra »kollegierna» voro bättre försörjda.

År 1630 kompletterades amiralitetet med ytterligare en amiral, så att detsamma nu bestod av tre medlemmar och nästa år tillkom ytterligare en. Vid samma tid började rättsskipning att utövas vid amiralitetet, och vissa juridiska befattningar synas i samband därmed ha tillkommit. Under de närmast följande åren framkommo förslag om att upprätta ett »kollegium amiralitatis», men förslagen realiserades icke, och vid 1632 års slut var kollegiet fortfarande blott ett önskemål, enligt vad som framgår av ett uttalande i rådet. Frågan hade emellertid nu framskridit så långt, att kollegiets definitiva inrättande tydligen stod omedelbart för dörren.

Riksamiralsämbetet, som år 1620 fått ny innehavare, hade under tiden ytterligare vunnit i stadga. Visserligen hände det fortfarande, att riksamiralen själv av olika anledningar förhindrades utöva sitt ämbete, men någon annan amiral skötte då alltid hans åligganden. Betecknande är också att riksamiralens avlöning nu reglerades, därigenom att vissa förändringar knötos till själva ämbetet. Som förut omtalats, intog riksamiralen i kraft av sitt ämbete en framträdande plats i riksrådet och kom också därigenom att upprepade gånger ingå i de tillförordnade regeringar, som under konungens bortovaro omhändertog riksstyrelsen. Flottan hade sålunda genom sin chef möjlighet att få sina önskemål tillgodosedda direkt hos den högsta regeringsmakten.

1634—1660.

Tanken på att på något sätt officiellt sammanfatta och stadfästa den organisation av riksstyrelsen, som undan för undan vuxit fram under 1600-talets tre första decennier, hade icke varit främmande för Gustav II Adolf. Strax före sin död hade konungen givit sin rikskansler, Axel Oxenstierna, i uppdrag att utarbete ett förslag till regeringsform, vari riksstyrelsens hela organisation skulle

regleras. Oxenstierna uppgjorde också ett sådant förslag, som enligt hans uppgift gillades av konungen, men det hann aldrig definitivt fastställas av denne. Detta förslag antogs emellertid på rådets inrådan med vissa smärre ändringar av ständerna vid 1634 års riksdag såsom regeringsform. För ämbetsorganisationens del innebar denna regeringsform ett utomordentligt viktigt steg, när härigenom systemet med de olika kollegierna i spetsen för förvaltningen slutgiltigt fastställdes. Belysande är också att regeringsformen speciellt vad beträffar kollegieorganisationen enligt rådets mening skulle gälla för evärdeliga tider. Så har nu icke blivit fallet, men i mycket av vår nuvarande förvaltningsorganisation kan inflytande från denna vår första regeringsform direkt eller indirekt spåras.

Redan i ingressen utsades det som väsentligen legat till grund för den utveckling, som av omständigheterna framtvingsats och som nu fastställdes. Det hette nämligen, att grunden till alla de olyckor, som tidigare övergått riket, bl a varit ». . att riksens regering och vad därav hänger icke varit i en viss form författat och på alle sedvanlige förändringar så stadgat och beställt, att det haver kunnat hänga tillsammans och förväntat sin tid, utan med konungens egna krafter stått och fallet, förts lent eller skarpt och uti infallande förändringar hastigt och utan tids givande vänt upp eller ned på staten. . . ». I regeringsformens punkt 4 framkom tydligt ämbetsmannapincipen. »Efter riket är vitt, ärendena flere och viktigare, än att konungen förmår ensam dem utreda, ty tarv han råd, ämbetsmän och hövdingar, som honom bistå, vilka han väljer och tager efter Sveriges lag, riksens tarv och godtyckio sino».

Rikets råd nämndes främst bland dem som skulle bistå konungen vid rikets styrelse. Rådet tillades icke några nya befogenheter, det skulle fortfarande enbart vara rådande, konungen dessutom obetaget att endast höra så

många rådsmedlemmar, han fann för gott. Rådets karaktär av ämbetsmannaförsamling blev dock nu definitiv genom de föreskrifter, som lämnades i samband med behandlingen av kollegierna, nämligen att inte mindre än 19 av de 25 rådsherrarna skulle vara medlemmar i något av kollegierna. Rådet blev därigenom en medelpunkt för hela förvaltningen, en omständighet vars betydelse icke får underskattas.

I regeringsformen fastslogs därefter att fem »collegia» skulle finnas inrättade, nämligen hovrätten, krigsrådet, amiralitetet, kansliet och räknekammaren, genom vilka alla ärenden »som regeringen angår eller därav hänger» i vanliga fall skulle »lända och drivas». Här insköts emellertid att konungens rätt och höghet icke härigenom finge trädas för nära, vilket måste betyda, att konungen hade sin frihet att låta handlägga vissa ärenden oberoende av kollegierna. I spetsen för varje collegium ställdes en hög riks-ämbetsman, biträdd av för varje collegium angivet antal bisittare, riksråd (lägst två) samt övrig personal. För amiralitetet redogöres utförligare nedan. För varje collegium angavs dess verksamhetsområde, föreskrift meddelades dels var kollegierna skulle vara verksamma (i Stockholm), dels hur kollegierna inbördes skulle samarbeta varvid speciellt inblandning i annat collegiums verksamhetsområde förbjöds, dels slutligen ansvarighet och redovisning. Av RF framgår att meningen var, att varje collegium skulle utrustas med en speciell instruktion. Det angavs också, att kollegierna skulle vara i oavbruten verksamhet. Något stopp i organisationen på grund av någon presidents eller annan ämbetsmans fränfalle eller bortovaro skulle alltså icke behöva befaras, vilket tidigare icke hört till' ovanligheterna.

I den viktiga frågan om kansliets ställning i förhållande till konungen och de övriga kollegierna hade RF nytt att förtälja. Grundprincipen, sådan den kan utläsas ur bestämmelserna om de olika kollegierna, torde

väl ha varit densamma som i den förut omtalade 1626 års kansliordning, d v s att varje collegium själv skulle ombesörja föredragning och expediering av sina ärenden. Principen fastslogs dock icke så uttryckligt, att frågan kunde anses vara löst. Kansliet, under den mäktige kanslern, hade fortfarande möjlighet att bevara och ytterligare befästa sin tidigare ställning, som konungens centrala »expedition» för alla slags ärenden.

Utöver de fem kollegierna meddelade RF bestämmelser om inrättande av ytterligare fyra ämbeten, dock icke likställda med »de fem höga», samt om de provinsiala myndigheterna m m.

Slutligen föreskrevs hur regeringsmakten skulle utövas om konungen dog eller av någon anledning blev förhindrad att regera. De fem höga riksämbetsmännen sattes då i hans ställe såsom regering. Detta är en punkt av stort intresse, enär det under den kommande tiden fram till år 1672 upprepade gånger och under långa tidsperioder inträffade, att en sådan regering fungerade. »De fem höga» intogo då en dominerande ställning, enär de samtidigt voro såväl regering som chefer för förvaltningens olika grenar.

Beträffande amiralitetet stadgade RF punkt 11 att riksamiralen där skulle presidera och som assessorer skulle två riksråd, »helst de där till sjöss tjänt hava», och fyra viceamiraler eller »de äldste och förständigaste skeppskaptener, däribland alltid holmamiralen eller kaptenen en är» fungera. Därjämte skulle det finnas sekreterare, notarier och skrivare. Man lägger här märke till främst den utökning av antalet amiraler med förvaltningsuppgifter, som nu skett, men också till att även lägre officerare ålades sådan tjänst. Ett fullgott bevis för den utveckling som förvaltningen inom flottan genomgått.

Kollegiets uppgifter angåvos vara att ha inseendet över alla fartyg och nybyggnader, att föra räkenskaper över allt som köpes och alla arbeten som göras, att föra

rullor över allt sjöfolk och tillse deras underhåll, att utrusta och underhålla fartygen med alla förnödenheter och slutligen att ha administrationen och inspektionen över de räntor som tilldelades flottan d. v. s. med ett modernt uttryck anslagsförvaltning m. m. En jämförelse med de för översteamiralen (Sveriges rikets amiral) i Erik XIV:s och Johan III:s förut omtalade hovordningar lämnade instruktionerna utvisar tämligen stor likhet. Skillnaden var blott den, att den här gången funnos förutsättningar för, att bestämmelserna verkligen skulle tillämpas.

För amiralitetskollegiet gällde naturligtvis de allmänna föreskrifter för verksamheten, som meddelades för samtliga kollegier och för vilka förut i korthet redogjorts. Beträffande ansvar och redovisning kan dock vara skäl att lämna en något fylligare berättelse. Inför kollegiet ansvarade samtliga underlydande myndigheter, vilka hade att dit på bestämda tider ingiva vissa räkenskaper. Kollegiet självt ansvarade inför konungen eller om denne icke personligen önskade företaga granskningen, inför de fem höga riksämbetsmännen, varvid då fråga var om amiralitetet, riksamiralen utbyttes mot överståthållaren i Stockholm. Det angavs också vad som skulle bli föremål för granskning, för amiralitetets del dock blott att redogörelse skulle lämnas »om flottan och seglatsens villkor och vad därav dependerar, såsom ock huru det är förestått».

Utvecklingen inom riksstyrelsen efter år 1634 kom på många punkter att fortlöpa efter andra linjer än dem, som utstakats i regeringsformen. Den förmyndarregering, som fungerade under Kristinas minderårighet, bestod visserligen i överensstämmelse med RF:s stadgande av de fem höga riksämbetsmännen, men i praktiken gjordes i stort sett icke någon skillnad mellan denna regering och rådet i dess helhet. Beträffande kollegierna yppade sig redan från början svårigheter att besätta alla de riksrådsposter, som RF föreskrev. På papperet till-

sattes så långt det var möjligt samtliga bisittare i kollegierna, men i praktiken voro många av dessa av andra uppdrag förhindrade att deltaga i resp. kollegiums verksamhet. För amiralitetets del var stundom riksrådsbesättningen icke ens på papperet fulltalig. Den kollegiala behandlingen av ärendena kunde under sådana förhållanden svårigen upprätthållas, och den enrådiga beslutande formen blev i allmänhet den förhärskande inom de olika kollegierna, hovrätten dock undantagen. Inom amiralitetet blev riksamiralen eller dennes ställföreträdare den dominerande, och de bisittare av icke riksrådsklass, som funnos, intogo i regel ställningen av underordnade i stället för kollegiater. I fråga om kollegiernas förhållande till regeringen upprätthöll man väl principen om deras likställighet, d. v. s. deras »departementala» ställning, men i realiteten blev kansliet liksom tidigare regeringens centrala organ, varigenom de allra flesta ärenden både föredrogos inför regeringen (rådet) och expedierades. Anledningen till att så blev fallet torde i mycket hög grad ha varit dominerande ställning inom hela riksstyrelsen, som rikskanslern personligen intog. Denna utveckling skedde dock icke utan motstånd från de övriga kollegiernas sida, för vilket närmare redogörelse i fortsättningen lämnas.

Även på andra områden frångick man de principer, som RF fastställt. Redan efter några år inrättades ett nytt kollegium, generalbergsamtet (1637), och senare ytterligare ett, kommerskollegium (1651). Därigenom var principen om förvaltningens uppdelning på fem huvudgrenar redan övergiven.

I 1634 års RF förutsattes som förut nämnts att instruktioner skulle utfärdas för de olika kollegierna. Det blev emellertid dåligt med denna föresats förverkligande. Av samtliga kollegier var det blott hovrätten, som hade en godtagbar stadga, medan för kansliet och kammaren gällande »ordningar» voro i behov av omarbetning.

Krigsrådet och amiralitetet hade överhuvudtaget ingenting mer än RF att hålla sig till.

För amiralitetets liksom även för de övriga kollegiernas del framkommo följderna av denna brist på ett närmare klarläggande av deras arbetsuppgifter m m redan år 1636, i samband med en då företagen »examen» av hela riksstyrelsen. Grava anmärkingar funnos nämligen då att göra mot kollegiets vergsamhet, vilka dock riktade sig blott mot den judiciella och ekonomiska sidan, betecknande nog de områden inom vilka behovet av en klarläggande instruktion varit störst. I RF nämndes t ex intet om amiralitetets rättsvårdande verksamhet. Som en följd av anmärkningarna upprättades ett förslag till instruktion, som dock ej blev fastställt och icke heller till alla delar tillämpat, men som dock tjänade som rättensnöre i fortsättningen. I varje fall medförde detta, att en av bisittarna i kollegiet nu blev en civil kommissarie i stället för en av de fyra viceamiralerna, åtskillnad gjordes på behandling av rättegångsärenden och övriga ärenden och vissa personalfrågor och organisatoriska frågor löstes.

I två viktiga hänseenden lämnades också besked, nämligen i fråga om överläggningsformerna inom kollegiet och kollegiets ställning till regeringen och då även till kansliet, men i intetdera fallet blev instruktionsförslaget fullt tillämpat, i varje fall inte regelmässigt. I fråga om överläggningsformerna lämnades utförliga direktiv i strängt kollegial riktning, men som redan tidigare framhållits blev den enrådiga beslutandeformen de facto gällande. Kollegiets ställning till regeringen angavs i »departemental» form. Alla viktiga ärenden skulle i amiralitetet utskrivas i regeringens namn och underställas densamma för godkännande genom kollegiets egna representanter. Kollegiet skulle i regeringen framlägga förslag m. m. I realiteten blev det dock kansliet som fick ha hand om den direkta föredragningen och expediering-

en. Frågan om vilka ärenden som kollegiet självt finge avgöra och vilka som skulle underställas regeringens prövning bringades icke till någon klarhet, vilket även gällde övriga kollegier. Överhuvudtaget rådde inom hela förvaltningen oklarhet i vad avser kollegiernas ställning dels till varandra, dels till regeringen.

Den gamla frågan om kansliets ställning kom åter upp år 1645, då en framstöt gjordes av krigsrådet och kammaren hos drottningen, som då nyligen själv övertagit regeringen, vilken gick ut på att återgiva de övriga kollegierna deras »departmentala» ställning. Detta försök avvärijdes dock av kanslern och under Kristinas fortsatta regeringstid synes kansliet ha lyckats bibehålla den förutvarande ordningen. Den vanliga gången av de ärenden, som voro av sådan vikt att de fordrade regeringens avgörande, var att skriftliga inlagor av olika slag av respektive kollegium inlämnades i kansliet för föredragning inför drottningen i rådet, varpå därav föranledda beslut m m expedierades genom kansliet. Emellertid förekom även direkt föredragning av ärenden från de olika kollegierna, vilket hade sin grund i det förhållandet, att kollegierna själva voro representerade i rådet, och ingenting hindrade att t. ex. riksamiralen själv drog upp ett ärende i rådet. I och med drottningens tillträde till regeringen kunde det även förekomma, att rådet överhuvudtaget icke inblandades i ett ärendes behandling, utan avgörandet träffades av drottningen endast efter föredragning av en representant från vederbörligt kollegium.

Obestämdheten i fråga om kollegiernas inbördes ställning och deras förhållanden till regeringen (regenten) fortfor även under Karl X Gustavs korta regering. Vissa tendenser att skjuta tillbaka rådet, de höga riksämbetsmännen och även kollegierna till förmån för en mera obunden styrelseform, ett personligt utövande av konungamakten även i förvaltningens enskildheter, kunna spåras. Kansliets ställning synes i viss mån ha

blivit tillbakaträngd till förmån för övriga kollegier. I stort sett bibehölls dock förvaltningsorganisationen vid det gamla.

1660—1672.

Efter Karl Gustafs död ordnades riksstyrelsen efter beslut av ständerna i enlighet med 1634 års RF, men den samma kompletterades genom det s k additamentet av år 1660. Konungen hade vid sin död genom ett testamente bestämt hur riket skulle styras, men detta godtog ej av ständerna. Dessa hade under den föregående tiden visat tendenser att intaga en mer självständig ställning, särskilt under förmyndartiden, och deras växande inflytande tog sig nu uttryck däri, att de direkt ingrepo och bestämde hur riksstyrelsen skulle ordnas. Ständernas ökade inflytande befästes också genom additamentets bestämmelser.

Regeringen skulle under konungens minderårighet utövas av änkedrottningen och de fem höga riksämbetsmännen, med råds råde. Om dessa sex icke kunde komma till enighet i något ärende hade de att inhämta hela rådets mening och beslut. Om någon av de fem höga ämbetsmännen dog fick hans efterträdare endast utses efter ständernas hörande och utlåtande. Både ständerna och rådet tillförsäkrades härigenom inflytande i riksstyrelsen, ständerna mera indirekt, men rådet däremot kom att liksom under den tidigare förmyndarstyrelsen bliva det egentliga sätet för regeringsarbetet.

Enär de flesta riksrådsmedlemmar, som regelbundet deltog i rådslagen, voro i Stockholm bosatta medlemmar av kollegierna, kom sålunda regeringen att ligga i händerna på de män, som även inom förvaltningen innehade de högsta posterna.

Beträffande kollegierna inneburo bestämmelserna i additamentet icke några mera väsentliga ändringar. Frå-

gan om kansliets ställning berörde icke. Icke heller den kansliordning som 1661 utfärdades gav rent besked om, huruvida kansliet skulle fortfara att vara regeringens centrala organ, vilket ju dittills blivit fallet, trots att den motsatta principen stadsfästs både i 1634 års RF och i den tidigare kansliordningen av år 1626. Emellertid tycks i den nya kansliordningen tanken ha varit, att det i praktiken tillämpade systemet skulle fortfara, att döma av vissa i andra sammanhang fastställda bestämmelser. Att så var meningen framkom också vid de diskussioner, som i rådet fördes innan kansliordningen antogs.

Under förmyndarregeringens tid vidtogs inga andra åtgärder beträffande kollegierna, inga nya instruktioner utfärdades och inga förändringar vidtogos i organisationen. I fråga om ärendenas handläggning fortfor den gamla osäkerheten vilka frågor, som måste avgöras av regeringen och vilka som kunde avgöras av kollegierna själva. Regeringsärendena föredrogos oftast av kansliets tjänstemän, men även nu kunde det hända, att övriga kollegier genom sina riksråd drogo upp ärenden i rådet. I kansliet började man att innan föredragning skedde remittera ärendena till respektive kollegium för yttrande, men ofta nog fattades beslut om remittering av regeringen. Systemet fungerade icke utan gnissel, kansliet överhopades med arbete, samarbetet de olika kollegierna emellan lämnade mycket övrigt att önska och därtill kom den ovan påtalade osäkerheten om kollegiernas kompetens, såväl i förhållande till regeringen som till kansliet.

För amiralitetskollegiets del innebar tiden fram till Karl XI:s tillträde till regeringen inga förändringar av väsentlig betydelse. För kollegiets ställning till regeringen har redogörelse lämnats i samband med beskrivning av riksstyrelsens organisation. Någon fastställd instruktion hade fortfarande icke utfärdats. Inom kollegiet hade mot slutet av tidsperioden den ordningen framvuxit, att blott riksamiralen och de tvenne bisittarna, som voro

riksråd, betraktades som medlemmar av kollegiet. De sistnämnda kallades riksamiralitetsråd och mellan dem verkställdes år 1668 en uppdelning av arbetet på vissa avskilda områden. Under tiden fram till år 1660 synes kollegiet i stort sett väl ha förvalt sina uppgifter, men därefter inträdde en försämring jämsides med den allmänna oredan inom statsförvaltningen under den senare förmyndarregeringens tid. Vid Karl XI:s tillträde till regeringen år 1672 befann sig flottan som en följd härav i ett bedrövligt tillstånd.

1672—1697.

Utvecklingen efter år 1672 medförde, fränsett att konungen själv övertog regeringen, icke några omedelbara förändringar. Rådets makt bröts emellertid och undan för undan reducerades dess inflytande. Konungen började redan efter någon tid att avgöra vissa mindre viktiga frågor utan att rådfråga hela riksrådet, blott med anlitande av en trängre krets rådgivare, och detta utvecklade sig snart därefter, att även viktiga frågor avgjordes i dessa mindre konseljer. Det var då ej blott riksråd som anlätades utan även andra, som hade konungens förtroende, och så småningom blev det kansliets ämbetsmän, sekreterarna, som speciellt anlätades. Rådet tillfrågades visserligen fortfarande i vissa frågor, då konungen så fann för gott, men dess ställning som regeringskonselj var förbi. Denna utveckling stadfästes år 1680, då ständerna i en förklaring fastslog, att konungen visserligen skulle regera med råds råde, men att detta innebar, att konungen ägde att höra rådet endast när han så fann för gott och att beslut meddelades av honom ensam. I förklaringen utsades vidare att rådet icke kunde göra anspråk på att inneha någon särskild rätt, eller att betraktas som ett särskilt stånd. Som en följd av detta ändrades år 1682 benämningen riksråd till kungligt råd. Enär

rådet samtidigt förlorade sitt inflytande i kollegierna, varom mera nedan, kom dess makt och därmed även högadelns att katastrofalt reduceras.

Även inom förvaltningen skedde betydelsefulla omändringar. De höga riksämbetsmännen tillsattes icke vid innehavarnas bortgång, och när den siste dog år 1686, hade de sålunda försvunnit ur organisationen. Som chefer för kollegierna insattes i stället presidenter. Antalet riksråd (kungliga råd) i kollegierna reducerades avsevärt. I flera kollegier var det blott presidenten som var riksråd. I ett fall fanns icke något riksråd. Även i kollegiernas arbetsformer och uppgifter ingrep konungen. Förändringarna gingo i stort sett ut på att de kollegiala arbetsformerna ersattes av byråkratiska, d v s beslutanderätten uppdrogs åt kollegiets president. Vidare lösgjordes vissa speciella uppgifter från kollegierna och uppdrogos åt särskilda kommissioner. Överhuvudtaget genomförde konungen en organisation, som ställde honom i mer direkt kontakt med de olika områdena. Han ordnade riksstyrelsen efter sitt skön och återinförde ett om den äldre vasatiden påminnande, av konungens personliga karaktär beroende regemente. Ständernas stadsfästelse härpå fick han i den ovan omtalade förklaringen av år 1680, där det sades att konungen icke var bunden av 1634 års regeringsform, vilken därmed kan sägas vara upphävd.

I fråga om kansliets ställning i förhållandet till de övriga kollegierna fortfor den gamla ordningen att kansliet var regeringens allmänna expedition och dess inflytande, kanske dock icke kansliets som sådant, men dess tjänstemäns genom deras ställning som föredragande och konungens personliga rådgivare, kan snarast sägas ha stärkts. Betecknande nog erhålla också två av dess mera framstående ämbetsmän år 1697 titeln statsråd, med lika värdighet som kungliga råd. I konsekvens med konungens personliga sätt att utöva riksstyrelsen förekom emellertid även nu, att andra kollegiers ämbetsmän föredrogo sina ärenden.

Inom flottans styrelse ingrep Karl XI redan år 1674 genom att han på amiraltetskollegiets förslag förstärkte antalet kollegieledamöter med fem personer, varav fyra militära amiralitetsråd och ett civilt amiralitetskammarråd och dessutom med två assessorer till amiralitetsrätten. Anledningen härtill var det dåliga tillstånd, vari flottan befann sig, vilket ansågs motivera en så kraftig förstärkning i kollegiet. Emellertid var konungen trots detta icke nöjd med kollegiets sätt att sköta sina åligganden utan även här infördes efter hand en enrådig styrelseform, vilket konungen ansåg bättre kunna befrämja den allmänna uppräckning inom flottan, som var av nöden påkallad.

Till en början uppdrog han vissa förvaltningsuppgifter åt enskilda kollegieledamöter, och från år 1677 blev en av dessa, amiralen Hans Wachtmeister, hans speciella förtroendeman. Amiralitetskollegiet började nu att alldeles förbigås i det att konungen ställde sina skrivelser direkt till Wachtmeister och år 1679, då Wachtmeister utnämndes till amiralgenerallöjtnant, var det han och icke kollegiet, som fick i uppdrag att ombesörja flottans återuppbyggnad efter det avslutade kriget. Kammarkollegiet fick övertaga dispositionen av vissa medel för flottans räkning, medan Wachtmeister hade hand om de övriga. 1681 fick Wachtmeister hand om samtliga »amiralitetsstatsmedel» och från detta år var han fullständig »envåldshärskare» inom flottan. Amiralitetskollegiet, vars medlemsantal betydligt reducerats, hade härigenom i praktiken upphört att existera, även om det formellt ej indragits.¹⁾ År 1681 hade Wachtmeister utnämnts till amiralgeneral och samtidigt till guvernör i Kalmar län, Blekinge m. m. Samtidigt flyttades även kollegiet från Stockholm först till Kalmar och sedan till Karlskrona (1689), dit flottan enligt konungens år 1679 meddelade beslut skulle förläggas.

¹⁾ Den siste riksamiralen, Stenbock, skildes år 1675 från befälet över flottan och efter hans död år 1685 användes icke mera denna titel.

Redan år 1683 beordrades emellertid två amiraler till amiralgeneralens biträden, och även om detta icke omdelbart innebar en återgång till kollegiala arbetsformer, så var i varje fall tanken den, att en person icke ensam kunde eller borde ha hela ansvaret. En viss uppdelning av arbetsuppgifterna gjordes, men Wachtmeister var fortfarande den ledande. Från år 1685 synes W:s ensamdisposition över medlen ha upphört och påföljande år befalldes de bägge biträdande amiralerna att alltid närvara i kollegiet, då viktigare ärenden förevoro. Kollegial behandling föreskrevs uttryckligen och från år 1687 ställde konungen åter sina skrivelser till amiralitetskollegium.

Den 9/10 1689 utfärdades nu äntligen den första instruktionen för amiralitetskollegiet. Kollegiets uppgifter fastställdes i stort sett i överensstämmelse med 1634 års RF. Förutom amiralgeneralen skulle två militära bisittare ingå som medlemmar i kollegiet, alltså en bekräftelse på den sedan 1683 tillämpade ordningen. Förslag hade varit uppe att förstärka kollegiet med civila amiralitetsråd för handhavande av de ekonomiska frågorna, som ständigt hade varit kollegiets speciella »stöttestenar», men detta förslag gillades ej av konungen. Samtliga ärenden skulle avgöras kollegialt, såväl de som rörde medelsförvaltningen som de övriga. I fråga om medelsförvaltningen lämnades ingående direktiv om anslagsäskanden redovisning m. m. För den till kollegiet bundna amiralitetsrätten meddelades erforderliga bestämmelser och en flottans kammarrätt för räkenskapsmål upprättades. Den sistnämnda bestod av kollegiet utökat med vissa civila ämbetsmän, som eljest icke voro medlemmar i kollegiet.

Trots de ingående bestämmelserna i instruktionen, speciellt i vad avser den ekonomiska sidan av kollegiets verksamhet, blev det lika fullt ingen ordning på flottans ekonomiska förvaltning. Detta hade till följd att konungen år 1692 upprättade ett från kollegiet skilt amira-

litetskammarkontor under vilket all medelsförvaltning skulle höra. Amiralgeneralen presiderade även här, men i kontoret var endast överkommissarien bisittare.¹⁾

Den sålunda fastställda organisationen synes ha fungerat tillfredsställande cirka tjugo år framåt, då en ny period av omorganisation vidtog.

1697—1718.

Under den korta förmyndaretid som följde efter Karl XI:s död 1697 ordnades riksstyrelsen i stort sett på samma sätt som under den närmast föregående förmyndarregeringen. I stället för de höga riksämbetsmännen, som ju icke längre funnos, insattes fem kungliga råd att jämte änkedrottningen föra riksstyrelsen. Det måhända märkligaste härvidlag var, att denna gången förenades icke »regeringsuppdraget» med befattning såsom president i något kollegium. I de fall vederbörande varit kollegiepresident skildes han från detta uppdrag, och en ny president förordnades. Regeringen var sålunda nu en från förvaltningen avskild institution. Rådet i dess helhet skulle rådfråga i vissa särskilda grupper av ärenden.

Redan samma år förklarades Karl XII myndig. Denne regerade liksom fadern med hjälp av särskilda konsejer, till vilka han kallade dem som åtnjöto hans förtroende, även denna gång företrädesvis vissa framstående kansliämbetsmän. Rådets principiella ställning såsom konungens egentliga rådgivare, när han fann för gott att tillfråga det, fanns dock kvar orubbad. Under den långa krigsperioden år 1700—1715, då konungen var i fält utomlands, ordnades riksstyrelsen provisoriskt så att alla viktiga ärenden förbehölls konungens avgörande, varvid

¹⁾ Detta var den ämbetsman inom kollegiet, som hade den högsta uppsikten över kollegiets ekonomiska verksamhet. Han var dock icke medlem i själva kollegiet. Befattningen hade återinförts 1667 efter att hava första gången inrättats år 1636.

han till sin hjälp hade ett fältkansli, medan däremot övriga ärenden, som i normala fall behövt konungens beslut, nu fingo avgöras av respektive ämbetsverk. I praktiken kom emellertid utvecklingen att bli den, att rådet fick en allt mer framskjuten ställning. Början gjordes med den s. k. defensionskommissionen, bestående av åtta rådsmedlemmar, vilka fingo i uppdrag att svara för hemlandets försvar. Detta uppdrag utökades så småningom med andra och kommissionen kom inom vissa områden att intaga en tillförordnad regerings ställning. I analogi med denna utveckling började även rådet i dess helhet träda i livlig verksamhet, och då förbindelserna med konungen efter hand blevo allt svårare att upprätthålla, tog rådet ledningen och fungerade i realiteten såsom regering. Konungen godkände också indirekt denna rådets ställning, i det han började adressera sina brev till rådet. Efter konungens återkomst år 1715 sköts rådet åter tillbaka till sin undanskymda ställning och konungen regerade liksom tidigare med tillhjälp av speciella rådgivare.

Inom förvaltningen ingrep konungen i stort sett icke i annan mån än vad som sammanhängde med själva riksstyrelsens organisation förrän efter sin återkomst år 1715. Redan dessförinnan, år 1713, hade han emellertid fastställt en ny kansliordning, som innebar en lösning av det gamla problemet om kansliets ställning i förhållande till de övriga kollegierna. I överensstämmelse med den tendens, som redan efter ämbetsorganisationens tillkomst visat sig, och som med få avbrott utvecklats därhän, att kansliet kommit att intaga ställningen som regeringens allmänna expedition, förlades nu tyngdpunkten klart till kansliet. Detta organiserades nu på sex expeditioner varav en revisions- och fem statsexpeditioner samt dessutom ett kanslikollegium, som omhändertog kansliets egna förvaltningsuppgifter. På de fem statsexpeditionerna fördelades ärendena så, att varje expedition hade hand om vissa särskilda områden. Krigsexpeditionen hade t ex

hand om allt som rörde krigsmakten till lands och sjöss. Varje expedition lydde under ett ombudsråd. Att märka är att det inte blott var fråga om den formella handläggningen, expediering och föredragning av ärendena, utan även om det direkta ansvaret för förvaltningen inom expeditionens verksamhetsområde. Expeditionerna övertogo alltså kollegiernas ställning såsom den inför konungen ansvariga myndigheten. Därmed följer att kollegierna kommo att intaga en i förhållande till ombudsråden underordnad ställning.

Det var sålunda en organisation, som för första gången gav kansliet en medvetet ledande ställning, en departemental organisation av den tidigare blott expedierande myndigheten. De övriga kollegierna hade sålunda genom utvecklingen under det karolinska enväldet icke blott förlorat sitt inflytande hos regeringen därigenom att deras chefer, de höga riksämbetsmännen, vilka ju voro de mest framstående medlemmarna i rådet, icke längre funnos till och kunde framlägga deras synpunkter direkt för konungen eller t o m själva utgöra regeringen, utan de hade också själva blivit tillbakaträngda till en andraplansroll som underordnade organ i förhållande till kansliexpeditionerna. Även på annat sätt minskades kollegiernas myndighet, nämligen genom de extra ämbetsmyndigheter av olika slag som konungen tillsatte t ex den s k upphandlingsdeputationen 1716, ordningsmannaämbetet 1718 m m.

För amiralitetskollegiets del inträffade inga väsentliga förändringar i dess ställning förrän år 1712. Detta år tillsatte nämligen konungen en undesökningskommission, vilken skulle reda upp de missförhållanden inom flottans förvaltning, som de senaste åren hade gjort sig märkbara. Resultatet därav blev att konungen uppdrog överinseendet över flottans utrustning för år 1713, icke åt amiralitetskollegiet, utan åt en man utanför detsamma. Redan påföljande år återfick emellertid kollegiet ledningen i

samband med att ny president tillsattes. I kollegiet hade under tiden den ändringen vidtagits, att samtliga amiraler blivit medlemmar i detsamma och dessutom ett civilt amiralitetskammarråd. År 1715 inordnades det år 1692 upprättade självständiga amiralitetsstatskammarmarkontoret under kollegiet, som sålunda åter fick inseendet över medelsförvaltningen. I samband härmed fick kontorets under generalamiralen ledande man säte och stämma i kollegiet.

Redan år 1717 utbröts ånyo medelsförvaltningen från kollegiets verksamhetsområde och anförtroddes åt ett amiralitetskommissariat under en direktör och med amiralitetskammarrådet och överkommissarien som medhjälpare, icke bisittare. Dessa bägge sistnämnda utgingo i samband härmed såsom ledamöter av kollegiet.

De förändringar, som inträffat i kollegiets ställning till konungen i samband med den nya kansliordningen m m, ha tidigare berörts.

LITTERATURFÖRTECKNING.

- Bäckström, Svenska flottans historia.
 Carlsson, A. B., Den svenska centralförvaltningen 1521—1809.
 Eden, N., Om centralregeringens organisation under den äldre vasatiden, 1523—1594.
 Eden, N., Den svenska riksstyrelsens reorganisation 1594—1602, Hist. tidskrift 1901.
 Eden, N., Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början av sjuttonde århundradeet 1602—1634.
 Gynther, S. W., Författningssamling för Kong. Maj:ts flotta.
 Herlitz, N., Grunddragen av det svenska statsskickets historia.
 Hildebrand, E., Sveriges regeringsformer 1634—1809.
 Hildebrand, E., Svenska statsförfattningens historiska utveckling.
 Malmgren, R., Sveriges Grundlagar.
 Sörndal, O., Formerna för fattande av beslut i de centrala ämbetsverken. Statsvetenskaplig tidskrift, 1943.
 Wendt, E., Amiralitetskollegiet — Marinförvaltningen 1634—1934.
 Zettersten, A., Svenska flottans historia 1522—1634.
 Instruktioner utfärdade tidigare än år 1841 i Krigsarkivet.

Några ord om den tyske amiralen Wilhelm Canaris.

Av Överste H. Hagberg.

Amiralen Wilhelm Canaris, Hitlers militära under-
rättelsechef och en övertygad motståndare till nazistregi-
men, föddes nyårsdagen 1887. Samma dag 1935 — så-
lunda vid 48 års ålder — tillträdde han sin post som spio-
nagechef. Ur hans tidigare sjömilitära karriär kunde då
antecknas följande:

1905: elev vid sjökrigsskolan i Kiel.

1907: officer, placerad å kryssaren Bremen, denna
stationerad i Sydamerika för att där ge tyngd åt Tysk-
lands handelspolitik; fartygsadjutant 1908, till stor del
sysselsatt med politiska frågor.

1912: placerad å kryssaren Dresden, denna statione-
rad i östra Medelhavet, säkerställande Tysklands intres-
sen under Balkankrigen; för Canaris fortfarande arbets-
uppgifter av politisk art.

1913: Dresden i Mellanamerika; alltjämt bl. a. poli-
tiska arbetsuppgifter för Canaris.

1914: Dresden insatt för handelskrigföring, först en-
sam sedan i amiral Spee's eskader; segern vid Coronel
och nederlaget vid Falklandsöarna; enda fartyg som und-
kom vid sistnämnda sjödrabbning; till i mars 1915 un-
danflykt in i Eldslandets fjordar och sund; enligt delta-
gares utsago möjliggjordes fartygets räddning undan
engelsmännens grepp så pass lång tid endast tack vare
adjutanten Canaris' outtröttliga förmåga att finna utvä-
gar även i de allra mörkaste lägen.

1915 (mars): Dresden till sist sänkt utanför Chiles
kust; internering; för Canaris del djärv och synnerligen
äventyrsrik flykt hem till Tyskland.

1916: i Madrid; hemligt organisationsarbete, avseen-
de bl. a. handelsspionage.

1917 (hösten): åter i Tyskland efter särdeles även-
tyrsrik färd, utbildning i ubåtstjänst.

1918: ubåtschef i Medelhavet; på hösten till rege-
ringens förfogande förfogande för kampen mot sparta-
kisterna.

1920: stabsofficer vid marinstationen i Kiel.

1922: sekond på kryssaren Berlin.

1924: detaljchef i riksvärnsministeriets marinavdel-
ning, flitigt sysselsatt med den tyska marinens illegala
upprustning.

1928: sekond på linjeskeppet Schlesien.

1932: fartygschef på Schlesien.

1934: fästningskommendant i Swinemünde, emotseen-
de ett par lugna år på landbacken och därefter konter-
amirals avsked.

Canaris älskade livet om skeppsbord. Men vi ha sett
att detta till trots hans karriär inrymmer mycket, som
ligger utanför den ordinära sjöofficerens uppgifter och
som något tangerar hans senare arbete: förkrigsårens
sysslande med politik i Mellan- och Sydamerika samt i
östra Medelhavet, handelsspionagets organisering i Mad-
rid 1916, den hemliga tyska upprustningen i slutet av 20-
talet. Vi må också fråga oss, innan vi gå över till det
nya skedet i hans liv: vilka karaktärsegenskaper hade Ca-
naris sjöofficerskamrater noterat under hans marina
tjänstetid? Försynt, tillbakadragen, något betänksam,
ingen rapp eskaderchefstyp; starkt utvecklat moraliskt
mod; genomträngande intellekt; hat till allt vad våld och
förtryck hette; mycket fordrande som chef men samtidigt
vänlig och hjälpsam; särdeles mån om ett drägligt liv för
manskapets del, kanske mera omtyckt av dem än av of-

ficerskåren. — Hur stod han till nationalsocialismen, när han nu började som spionagechef? Det fanns från början mycket i Hitlers läror, som tilltalade honom. Den aktiva officerskårens kamptid mot spartakisterna efter revolutionen 1918 hade hos Canaris fött ett hat till kommunismen, som aldrig dog bort och som gott kunde mätas med nazisternas. Arbetet på Tysklands illegala upprustning stod väl i samklang med Hitlers hätska utfall mot Versaillesfredens bojar. Führerns kamp för att få bort arbetslösheten hade hans varma sympati. Men — det fanns likväl än mer som skilde åt. Främst våldet och förtrycket, Canaris hatade bådadera. Tidigare än de flesta av sina officerskamrater såg Canaris därjämte, att nationalsocialismen inte var en det tyska politiska livets barnsjukdom under dess utveckling mot sundare och starkare former. När han tillträdde sin befattning stod övertygelsen fast hos honom, att Hitlers regim var kommen för att stanna och att detta betydde Tyskland olycka. Det skulle inte dröja länge, förrän därur spirade viljan till kamp emot. Och när Canaris hunnit så långt, kunde han inte undgå att se, vilket härligt instrument det nya ämbetsverket utgjorde för sådana värv.

*

De första åren lydde Canaris under generalstabschefen Beck, motståndsrörelsens blivande ledare, och mellan de två — båda så rikt utrustade ifråga om intellekt och hjärtevärm — grundades en stark vänskap för livet, vilken bidrog till att föra amiralen nära »det andra Tysklands dominerande grupp. Efter omorganisationen av försvarsledningen 1938 utgjorde det militära underrättelseväsendet en avdelning inom OKW och Canaris stod därefter under Keitel. »Ausland-Abwehr», som hans ämbetsverk hette, var indelat sålunda:

centralavdelningen — för organisatoriska, administrativa och juridiska frågor;

Auslandavdelningen — för förbindelsen med tyska utrikesdepartementet och för skötsel av militärattachéfrågor;

Abwehrravdelning I — för spionage;

» II — för sabotage;

» III — för kontraspionage.

Från en rätt blygsam status vid Canaris' tillträde 1935 svällde verket så småningom ut, liksom allting annat i det tyska försvarsväsendet under den tiden, och Canaris hade till sist en avsevärd personalstyrka under sig, fördelad på huvudstationen i Berlin samt talrika poster och agenter i in- och utlandet, ävensom särskilda truppförband för sabotage i större skala. Det fanns emellertid i Tyskland också andra ämbetsverk för underrättelsetjänst, underställda Göring, Ribbentrop, Rosenberg och Himmler. Den sistnämndes organ för ändamålet var det största och viktigaste och kom till sist i början av 1944 att uppsluka även die Ausland-Abwehr — en framtidsutsikt, som alltid hängde som ett damoklessvärd över Canaris och ofta nog kom att påverka hans handlingar: för att säkra sitt älskade Abwehrs bestånd måste han visa sig ledningen till lags, hur mycket motståndsmän han än var; han kunde inte komma ifrån att tjuta med ulvarna — tidvis rätt kraftigt.

*

Canaris' liv som spionagechef är till stora delar höljt i dunkel. Riktigt öppen hjärtig och förtrolig var han endast mot sin dagbok, och den är till största delen förstörd, så vitt man kan se. De som kände honom riktigt väl äro till stor del likviderade, men i de efterlevandes berättelser skymtar här och där fram en glimt av hans innersta tankar och av dem får man söka göra sig en bild av honom, i fullt medvetande om att porträttets färgnyanser kanske icke alltid få den rätta valören.

Första frågan man gärna ställer sig om spionchefen Canaris är väl denna: hur stod han egentligen till »det andra Tyskland», till motståndsrörelsen mot Hitler? Det har redan sagts, att han vid sitt tillträde på nyåret 1935 stöttes av mycket i naziststyret, framför all av våldet och förtrycket. Allteftersom 30-talet löpte fram, kom därtill ett nytt bekymmer, som till sist blev det dominerande hos Canaris, nämligen att Führerns utrikespolitik slutligen skulle driva utvecklingen mot ett krig, där Tyskland i det långa loppet måste duka under. Framme vid decenniets slut synes han ha varit övertygad om nödvändigheten av en statskupp, som avlägsnade nazistregimen. Han stod från den tiden helt på motståndsrörelsens sida, fastän det dröjde till efter Stalingrad innan han försökte sig med tanken, att en sådan omvälvning måste inledas med ett mord på Hitler. Men hans roll inom rörelsen var aldrig ledarens, knappast ens den aktive medkämpens utan fastmer sympatisörens — som dock visade sig i stånd att göra rörelsen mycket stora tjänster. Den brinnande anden i oppositionen, eldsjälens som höll de övriga i aktion var chefen för Canaris' centralavdelning, generalen Oster. Amiralens egen roll bestod till stor del i att han lät denne hållas, lät honom till Abwehr samla aktiva upprorsmän, som där hade ett för Gestapo någorlunda väl skyddat tillhåll, samt att han höll Oster och dennes män om ryggen, när något gick på tok — en välvillig iakttagare i kulissen, en klok rådgivare, en möjlighet för upprorsmännen att komma till tals med de högsta generalerna, en säker hamn att fly till när det blåste upp till storm, men ingen aktivt verkande upprorsman. Canaris tycks icke själv ha deltagit i något av attentatsförsöken mot Hitler, fastän han en gång säges ha sträckt sig ända därhän att i sitt flygplan medföra sprängmedel till generalen von Tresckow på östfrontens mellersta avsnitt, att av denna användas vid ett av Hitlers besök därstädes. Canaris sökte aldrig själv taga ledningen, även

när han ansåg, att rörelsen slog in på felaktiga vägar. Denna återhållsamhet förklaras till stor del genom hans tillbakadragna, försynta natur — ingen rapp eskaderchef, hade det sagts om honom, som i blinken fattar avgörande beslut och sedan går till handlingen med kraft. Men det var också så, att Canaris (utan tvivel med all rätt) såg mycket pessimistiskt på motståndsrörelsens möjligheter att överhuvudtaget vinna resultat. Arbetarrörelsens organisationer voro sönderslagna, storstrejksvapnet fanns inte mera att tillgå. Armén var en blandning av likgiltiga, av nazisttrogna och av motståndsmän: ingen general kunde garantera, att hans trupper verkligen skulle följa honom, om han höjde upprorsfanan. På den andra sidan stod SS-förbanden och flygvapnet, där även luftvärnet ingick. Sin egen roll som ledare ansåg Canaris omöjlig även av den anledningen, att arméns generaler aldrig skulle sluta upp kring en amiral. I de upprorsplaner, som lades fram för honom, fann han — med sin i sådana saker utomordentligt skarpa blick — väsentliga brister, som kom honom att rädas och gripas av allt starkare pessimism. På så sätt gled han småningom från förbindelserna med motståndsrörelsens ledarskikt, särskilt efter Osters fall i slutet av 1943 och sedan Beck med tilltagande trötthet och sjuklighet trätt något i bakgrunden; för den yngre ledargruppen, som efterhand samlades kring Stauffenberg, hyste amiralen misstro, bottnande i förmodan att de flirtade med kommunismen. När slaget mot Hitler till sist föll den 20 juli 1944, ringde Stauffenberg upp Canaris från upprorsmännens högkvarter, men denne såg strax frågetecknen, bristerna i uppläggnings — och gick icke dit.

Canaris sympatiserade helt och fullt med tanken på en statskupp riktad mot Hitler, han gjorde den tankens omsättare i handling stora tjänster bakom kulisserna, men en aktiv upprorsman blev han aldrig.

Var Canarias landsförrädare? Gav han fienden upplysningar om vad som skulle ske och möttes så de tyska trupperna genom hans förvållande av mördande eld, där de egentligen bort överraska en föga vaksam fiende? Nej, Canarias själv tycks aldrig ha gett fienden sådana upplysningar. När det förslaget en gång väcktes hos honom, svarade han mycket kort: »Det är otänkbart, det skulle vara landsförräderi.» Men chefen för hans centralavdelning Oster gjorde det. Han lät varna danskarna före den 9 april 1940, men de trode inte budskapet. Han lät också meddela holländarna om överfallet den 10 maj och där gick varningen igenom. När Canarias fick vetskap om detta, ogillade han förräderiet; han stod visserligen klart på upprorsrörelsens sida, men kampen skulle — ansåg han — föras med inom-tyska medel; landsförräderi var icke en av de utvägar han ville tillgripa. Här som i fråga om upprorsförsök mot Hitler höll han emellertid Oster och dennes aktiva grupp om ryggen, när fara hotade. Varningen till Holland före den 10 maj gick från Oster till holländske militärattachén i Berlin, Sas. Denne telegraferade på kvällen den 9 maj till Haag, att »kirurgen beslutat företaga operationen i morgon klockan 4 fm.» De holländska myndigheterna ansågo sig emellertid böra sända ett svarstelegram med förfrågan om underrettelsen rörande det förestående kirurgiska ingreppet verkligen härstammade ur absolut säker källa. Sas betydade (arg), att så var fallet. Telegramväxlingen försiggick på holländskt chiffer, men detta hade redan tidigare forcerats av Görings sedan 1933 fungerande »Forschungsamt». Där lät man sig inte lura av talet om kirurgen, och frågan väcktes: varifrån har Sas fått sina underrettelser? Målet hänsköts till Canarias men, denne förklarade djärvt för kontraspionagets chef, att undersökningen kunde nedläggas, när han själv (Canaris) låtit läckan uppstå — som ett led i en större nervkrigskampanj. Samtidigt blev det emellertid också klart för Görings chifferfor-

ceringsanstalt, att liknande varningar sänts till Belgien från dess minister vid Vatikanen. I det fallet var det upprorsgruppens högste ledare f. d. generalstabschefen, nu generalen ausser Dienst Beck, som var upphovet. Han hade på våren 1940 en representant i Rom, dr Josef Müller, som via Vatikanen sökte kontakt med västmakterna. Beck gav denne dr Müller order att förvarna belgarna, detta enär han ansåg alla förbindelser mellan motståndsrörelsen och de allierade omöjliga i fortsättningen, om man lät överfallet ske utan att ingripa. Canarias blev tvungen att ta upp målet och fick från sin utpost i Rom mycket riktigt rapport om att spåren pekade mot dr Müller. I den situationen lät han förflytta den rapporterade till en annan del av världen samt uppdrog undersökningen i Rom åt — dr Müller. Dennes redogörelse gick ut på att saken skulle sipprat från Ribbentrops omgivning till Ciano och vidare via italienska hovet till Belgien; kronprinsens gemål var ju född belgisk prinsessa. Båda exemplen visa Canarias' djärvhet, när han höll upprorsgruppen ryggen fri; han kan helt fria sig från beskyllningen att ha velat men inte vågat. Men i båda fallen ogillade han landsförräderiet som ett medel att bekämpa Hitler.

*

För att möta den aktive motståndsmannen Canarias få vi tydligen söka oss över till andra områden. Av den största betydelsen i hans kamp mot naziststyret blev nog det sätt, på vilket han utnyttjade sina underrättelser för att påverka den tyska ledningens utrikespolitik och krigsledning i stort, en påverkan med alldeles bestämt mål: först att försöka förhindra krigets utbrott och därefter att begränsa dess utbredning. Till grund för denna strävan låg en stark aversion mot krig och blodsutgjutelse överhuvudtaget men också en bestämd uppfattning om utgången för Tysklands del. Redan efter det segerrika Po-

lenfälttåget 1939 hördes han yttra: »Vi ha förlorat kriget»; när västmakterna icke reflekterade på Hitlers fredsanbud i oktober, ansåg han utgången given.

I maj 1938 kom ju den tjeckoslovakiska frågan för första gången in i ett verkligt svårartat läge, weekendkrisen benämnd därför att den förlöpte över ett veckoslut och höll mr Chamberlain m fl prominenta engelska politiker inom stadens hank och stör. Där se vi Canaris livligt sysselsatt att för arméchefen Brauschitch och hans stabschef Halder lägga fram sin genom uppvisade rapporter styrkta övertygelse, att västmakterna skulle stå fast vid Tjeckoslovakiets sida och att detta lands krigsberedskap icke vore att förakta. Under Münchenkrisen fram på hösten är bilden densamma. Men västmakterna föll undan och Canaris prestige som underrättelsechef sjönk, i varje fall till en tid. När den tyska arméns huvuddel i medio av september 1939 var som bäst i färd med att bringa Polenfälttåget till slut, finna vi honom vid en allmän föredragning varna Hitler för ett franskt storanfall över Siegfriedslinjen in i den nästan oförsvrade tyska hemorten. Canaris ville därmed dämpa den utrotningspolitik, Hitler vid samma tillfälle påbjudit, och överhuvud bringa honom till större måttfullhet gent emot polackerna. Inte heller där hemförde han emellertid någon framgång; det visade sig, att Führern var mycket väl orienterad om läget i väster och möjligheterna för ett sådant franskt anfall och på stående fot kunde klarlägga det osannolika i hans förutsägelse. — När Hitler förberedde anfallet mot Norge—Danmark sökte Canaris avskräcka Falkenhorst's planlägningsstab från hela företaget genom att måla engelsmännens vetskap om och beredskap mot operationen i starka färger — även där utan resultat. Det har sagts, att då han var utsatt för sin största frestelse till landsförräderi: det skulle ansåg han själv, endast ha behövts ett ord till det engelska amiralitetet om vad som förestod, så skulle Hitler varit nödgad att uppgge hela

företaget. Men här som i andra fall sände han ingen sådan varning. — I den spanska frågan såg Hitler en chans till påverkan av Franco vara att finna i vänskapen mellan Canaris och Spaniens militärledning, daterande sig från det illegala upprustningsarbetet under Weimarrepubliken och från spanska inbördeskriget. Första gången Canaris sändes över till Madrid för att få Franco över på Tysklands sida — det var i slutet av 1940 — säges han direkt ha saboterat Hitlers order och i stället styrkt den spanska ledningen i dess argumentering mot landets deltagande i kriget. Efter den allierade invasionen i Nordafrika (november 1942) sändes han åter till Madrid, nu för att efterhöra, om spanjorerna voro beredda att försvara sitt land mot ett engelskt invasionsförsök. Vad Canaris vid den tiden fruktade och ville avstyra, var att Hitler kunde komma på tanken att låta trupper gå över Pyrenéerna och besätta landet. Redan före sin intervju med den spanske utrikesministern skrev han rapporten till Hitler och betonade däri, att Jordana förklarat Spanien berett att slåss mot envar, som sökte kränka landets suveränitet. Telegrammet avsändes efter intervjun i oförändrad form; den spanske utrikesministern torde dessförinnan ha fått del av dess innehåll och gillat dess avsändande — säkerligen utan att förstå något av vad som låg bakom den valda formuleringen. — Efter Mussolinis fall reste Canaris till Italien. Ärendet var från den tyska ledningens sida att sondera stämningen och förbundstroheten hos Badoglio-regeringen, från Canaris' däremot att varna sagda regering för en del fula tyska kupplaner. I det sammanhanget lagade han så, att hans italienske motsvarighet, som förde förhandlingarna från deras sida vid avskedet i allas närvaro talade vackra ord om Italiens avsikt att stå fast vid den tyske broderns sida; bägge två visste då var de hade varandra: att Canaris var nazifientlig, respektive att Badoglio-regeringen bara såg sig om efter första lägenhet att hoppa av. Vid hemkomsten kunde Canaris re-

ferera till talet för att styrka sin deklarerade tro på Italiens förbundstrohet. — När Hitler i krigets slutskede började tänka på att överfalla Schweiz, avstyrkte Canaris livligt med mycken motivering rörande landets militära och ekonomiska beredskap.

Rent sabotage föreligger tydligen här från Canaris sida. Och vad som sagts är endast exempel: det finns mycket mer åt det hållet. Men den sortens sabotage mot Hitlers planer ansåg han inte fördömligt: det gällde inte där att ställa tyska soldater inför förvarnade och beredda motståndare, det gällde fastmer att hindra krigets utbredning. Det var för Canaris inte landsförräderi, däremot erkände han att det var högförräderi — men den förbrytelsen gentemot en regim av Hitlers art belastade inte hans samvete.

Förfalskade han de rapporter, han stödde sig på? Det tycks han inte ha gjort, och det behövdes nog inte heller. I den mångfald underrättelser, som strömmade in behövde han bara välja det som passade honom och tyda dem på sitt sätt. Det är att märka, att vederbörande avdelning i den tyska krigsledningen alltid fick även de rapporter, som talade rakt emot Canaris uppfattning, och ingen kunde efteråt säga, att han blivit lurad. Vad som skett var bara det, att Canaris till hårt jäktade och arbetskörda män lade fram och serverade en färdig tolkning av rapporternas innebörd — tillrättalagd efter hans syften. Men ansvaret vilade alltid hos den andre, som fått materialet i dess helhet.

*

Inom en annan gren av sin verksamhet saboterade Canaris ofta Hitlers eller Keitels order på ett än mer iögonenfallande sätt. I början av 1937 anmodades han av Himmlers högra hand Heydrich att skaffa material och personal för förfalskning av Tuchtjevskis och en del andra högre ryska militärers namnteckningar. Han väg-

rade blankt den gången. Förfalskningarna utfördes sedan av Heydrich och sändes till Stalin; fram på sommaren bragte världspresen sensationen om deras häktning till kännedom och något senare ställdes de inför exekutionsplutonen. — Hösten 1940 fick Canaris order av Keitel att låta mörda generalen Weygand. Han vidarebefordrade aldrig befallningen och saken föll så småningom i glömska hos Hitler; det gick på så sätt med flera uppdrag av den arten. — General Giraud togs tillfånga av tyskarna under 9. franska arméns tillintetgörrelse i maj 1940. Ett par år senare lyckades han fly till det fria Frankrike. Hitler gav order om att han skulle hämtas, död eller levande, och Keitel vidarebefordrade uppdraget till Canaris, Denne kunde emellertid övertyga sin överordnade om, att Abwehr inte lämpade sig för dylikt, varvid Keitel beordrade Canaris att lämna över det hela till Himmlers säkerhetstjänst, vars chef var Heydrich. Det gjorde inte Canaris, han tog chansen att allt skulle falla i glömska som skett ifråga om Weygand. Men i september 1942, under en resa till Spanien, fick han underrättelse från Berlin: hans ställföreträdare hade blivit hårt trängd i frågan, vad som var åtgjort, och hade inte kunnat svara; det låg allvar bakom denna gången. Canaris fick samtalet vid middagsbordet; han funderade ett ögonblick och frågade så: när mördades Heydrich i Lidice, var det före eller efter det jag fick order av Keitel att föra över Girauds kidnappning på Gestapo? Det var efter efter! Skönt, skål, låt oss äta i lugn och ro! Vid hemkomsten till Berlin meddelade Canaris Keitel, att han lämnat ordern om Girauds bortrövande till Heydrich personligen i närvaro av ingen. Heydrich var död och kunde inte vittna. En liten glimt ur Canaris' liv detta, visande hans vandring på kanten av en vulkan men också den snabba kombinationsförmåga, som så ofta blev räddningen. — 1942 retade sig Hitler på att engelsmännen lyckades upprätthålla sin lufttrafik med Stockholm, trots Luftwaffes

försök att bryta routen. Canaris fick order att smugga in tidsinställda helvetesmaskiner i planen. Han vidarebefordrade ordern nedåt i Keitels egen närvaro — och tog tillbaka så fort han och medhjälparen lämnat sammanträdet. På förfrågan senare meddelade han, att företaget var i gång, varefter det hela föll i glömska.

Det finns många andra sådana exempel, alla rörande otäcka påfund, djävulsstreck, vanhedrande och därtill ofta sällsynt dumma. I en mångfall sådana uppdrag blev han klart och tydligt sabotör.

*

Var Canaris en effektiv underrättelsechef? Fick han fram en klar bild av läget på motståndssidan? Det är väl rätt svårt att svara på den frågan, eftersom det hos honom fanns så pass mycket av sabotage mot ledningen. Men jag tror, att när krigets historia en gång ligger klarlagd, skall man finna, att i många avgörande skeden effektiviteten hos hans Abwehr svek betänkligt. När Hitler sommaren 1940 planlade invasionen i England, räknade han med alldeles för stora försvarsstyrkor på ön. Vid offensiverna mot Ryssland somrarna 1941 och 1942 fanns ingen tillnärmelsevis klar bild av de ryska reservernas styrka. De allierades invasion i Nordafrika på hösten 1942 kom som en överraskning för den tyska ledningen, Mussolinis fall 1943 likaså. Vid invasionen i Normandie 1944 var Canaris borta, men det var hans organisation som ännu verkade: när det stod 10 divisioner kvar i England lödo rapporterna på 56, vilket gjorde att Hitler dröjde med att kasta in allt vad han hade mot brohuvudet. Det är inte utan, att man känner sig böjd att ge Raeder rätt, när han vid Nürnberg-processen förklarade Canaris' spionageresultat som magra. Men det är som sagts omöjligt att med säkerhet kunna säga, om Canaris lagt fram allt vad han vetat. En sak är säker:

den ständiga konflikten mellan önskan att skada Hitler och gagna fosterlandet, den ständiga faran för upptäckt, pressen som kriget överhuvudtaget måste utöva på en man i hans befattning — allt detta samverkade till att bryta ner hans nerver. Han blev retlig i arbetet, stingslig och besvärlig, till sist ett enda nervknippe. Han jagades som av en ständig oro ut på ändlösa resor från den ena delen av den tyskbehärskade världen till den andra; inga transportmedel tillfredställde hans krav på snabbhet, fortare, fortare... Vid sina inspektioner rev han sönder arbetssystematiseringen för de underlydande; det har sagts, att man till slut fick skicka en lugn och säker ämbetsman någon dag efter honom för att åter lägga allt till rätta. Givet är, att denna nervositet inte skapade ett gott ugångsläge för arbetet i ett så omfattande verk som Canaris'. Men en sak kan tilläggas här: han hade ändå alltid till sist sina underlydande arbetskamraters vänskap och tilltro; det goda hjärtat kunde ingen krigsneuroses beröva honom.

*

Hur stod han till den tyska ledningen under allt detta motstånd i det tysta? Hitler satte Canaris från början ganska högt. Han kände till hans arbete på den illegala tyska upprustningen. Canaris hade haft en uppseendeväckande konflikt med en del av Weimarrepublikens politiker, som han modigt beskyllde för att ha legat bakom spartakistupplöppet men sedan tagit skydd bakom sin riksdagsmannaimmunitet; det hade inte gått Hitler förbi. Under det spanska inbördeskriget verkade Canaris effektivt för Franco och gjorde den tyska utrikesledningen goda tjänster. Han säges ha haft ett lugnande inflytande på Hitler, kunde dämpa vredesutbrotten, få honom att lyssna. Allteftersom kriget skred fram, blev det emellertid mer och mer sällsynt, att han deltog i Führerkonferenserna, vilket nog berodde både på minskad tilltro från

Hitlers sida och en nästan sjuklig avsky hos Canaris mot en hel del av typerna i riksledarens omgivning; under en resa en gång hade man med möda fått rum i en överfylld stad, men när Canaris väl kom till hotellet vägrade han att bo kvar: ser Ni inte, sade han, att där är en upppassare, som liknar Ribbentrop. Göbbels uttalar sig i sin dagbok uppskattande om honom; Canaris har tydligen inte undgått att se den lille doktors allt större betydelse, i samma mån Göring kopplade av och Himmlers oduglighet som hemmafrontschef blev allt tydligare och klarare. Han gör sina uppvaktningar, föreslår åtgärder mot defaitismen i högkvarteret och arméledningen, omtalar att han haft klar uppfattning både om Nordafrikainvasionen och de ryska styrkeförhållandena, men att hans rapporter inte nått Führern, osv: »vi skall samarbeta i fortsättningen», säger Göbbels den 9 april 1943, »Canaris gör på det hela taget ett gott intryck, mycket bättre, än vad jag hade trott!» När Canaris ville, var han en fulländad charmör, och lurade lätt skarpare iakttagare än Hitlers komplexfyllda propagandachef. Keitel hade förtroende för Canaris — tyvärr sade Jodl vid Nürnbergprocessen — och efter Canaris' fall säges han ha räckt familjen en hjälpsam hand. Raeder har betygat, att Canaris var en som kunde jaga med hundarna och löpa med hararna, och till en del är det säkerligen sant. Ty hade han inte jagat med hundarna i viss utsträckning, hade han aldrig kunnat hålla sig kvar, så länge som han gjorde.

Ämbetsverket Ausland-Abwehr var som sagts en nagel i ögat på Himmlers säkerhetstjänst. De konkurrerade om underrättelsetjänsten, ömsom motarbetade och ömsom sprang i vägen för varandra. Dessutom blev ju Canaris ämbetsverk med åren ett tillhåll för motståndsmän och sabotörer; Gestapo utgjordes visserligen till stor del av mycket enkla hjärnor, men till sist kunde de inte undgå att draga misstankar. Oster föll på sin oförsiktighet

1943. I början av 1944 blev Canaris entledigad och hans ämbetsverk slogs tillsammans med säkerhetstjänstens underrättelseavdelning. Men han var ändå inte dömd utan fick en ny tjänst — som chef för den ekonomiska krigföringen, vilket tycks ha varit en ganska lättsam befattning. Det var först efter det misslyckade attentatet den 20 juli 1944, som han blev häktad. Canaris var till in på allra sista tiden fast övertygad om att han skulle bli försatt på fri fot; han förhördes ihärdigt men säges inte ha blottat något om motståndsrörelsen. I mars kom Himmlers högra hand Kaltenbrunner själv till det läger, där Canaris hölls fången; även han säges ha rest därifrån utan att ha fått veta något om »det andra Tyskland». Men efter den tiden blevo förhören hårdare och den kroppsliga tortyren sattes in. När han fördes åter till sin cell den 9 april på natten, var han dålig och slut: de ha knäckt mitt näsben och jag tror, att mitt slut är nära, knackade han i väggen till en kamrat. Fram på morgonen fördes han ut och hängdes tillsammans med en del andra fångar: han visste för mycket för att lämnas kvar i livet, när allt brakade samman.

